

”Pressarkivets tidningstecknarsamling” (tidigare kallad ”Sveriges pressarkivs samling av originalteckningar”) – en presentation

I Riksarkivet förvaras stora samlingarna av originalteckningar. Totalt består de av drygt 31 000 teckningar från ca 115 tecknare. De flesta har varit införda i svensk press, såväl skämt-, dags- som veckotidningar. De äldsta delarna av dessa samlingar, ca 6 100 teckningar kommer från Sveriges Pressmuseum. Det ombildades senare till Sveriges Pressarkiv, som överfördes till Riksarkivet i början av 1970-talet. Därefter har samlingarna utökats betydligt med främst Nils Melanders teckningssamling (ca 10 000 teckningar) i början av 1980-talet och med Carl Agnar Jacobssons teckningssamling (ca 14 500 teckningar) under åren 1995 och 2007.

Sökmöjligheter

Nästan alla tidningstecknare, som har originalteckningar i pressarkivets samlingar, finns upptagna i förteckningen ”Pressarkivets tidningstecknarsamling” (tidigare kallad ”Sveriges pressarkivs samling av originalteckningar”) från år 1979 (arkivnummer 770209). Förteckningen består av två delar. Den första delen omfattar teckningar av Hjalmar Eneroth, Edvard Forsström, Leo von Malachowski och Ivar Starckenberg. De har förtecknats för sig på grund av stort format och/eller större omfång. Den andra delen omfattar drygt 100 tecknare/konstnärer, ordnade alfabetiskt A–Ö. I denna del finns även Carl A. Jacobsson och Nils Melander representerade.

Efter 1979 levererades stora mängder teckningar efter Carl A. Jacobsson och Nils Melander, vilka utgör separata samlingar. Dessa är till stor del ordnade och förtecknade, se förteckningar över Nils Melanders teckningssamling från år 1982 och 1983 (arkivnummer 770107). Till de teckningar av Carl Jacobsson som levererades 1995 (arkivnummer 770215) finns det ett digitaliserat söksystem (i förteckningsprogrammet Kartia). Ordningsarbetet med en efterleverans från 2007 har nyligen avslutats och en konceptförteckning föreligger.

En av de tecknare som inte ingår i Pressarkivets tidningstecknarsamling är Herbert Wärnlöf (1898–1991). Han var även skrivande journalist främst i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, där han under en längre tid medverkade på EKO-sidan med både kåserier och teckningar. Hans arkiv omfattar bland annat teckningar och akvareller, se reversal från 1992, (arkivnummer 770067).

I två kvinnliga journalisters arkiv ingår också deras teckningar. Det ena är Lili Christensons arkiv (770230), som mest består av egna illustrerade artiklar i urklipp men även av originalteckningar. Det andra är Birgitta Lilliehööks arkiv (770247), som utöver ett antal mindre teckningar också består av 115 större originalteckningar.

Förteckningarna, inklusive nämnda reversal och digitaliserat söksystem, bygger på ordningsarbeten av samlingarna. Detta innebär att allt har indelats i volymer, som har numrerats. Med hjälp av förteckningarna etcetera går det att ringa in och beställa

teckningar ur Pressarkivets teckningssamlingar till Riksarkivets forskarsal i Marieberg.
Särskilda säkerhetsföreskrifter gäller för detta material.

Övriga sök- och hjälpmedel i Riksarkivets forskarexpedition

Register över konstnärssignaturer, sammanställt av Sven Jansson 1979
Register över signaturer och pseudonymer använda av tidningsmedarbetare
Förteckningar över Pressarkivets biografiska klippssamlingar

Lista över tecknare/konstnärer representerade i Pressarkivets samlingar av originalteckningar

Där inget annat anges, finns vederbörande upptagen i förteckningen från år 1979
(arkivnummer 770209)

Almqvist, Bertil
Ameck, Nils Viktor
Andersson, Oskar
Andersö, Anders J
Artelius, Helge Andreas
Barr, Knut
Berg, Yngve
Bergdahl, Victor
Berglöw, Carl
Bergström, Gustav
Bergström, Sigge
Bernhard, Waldemar
Blomberg, Rolf
Bongberg, Gunnar
Borg, M
Borgqvist, Nils
Broling, Gustaf Axel
Brusewitz, Gunnar
Bröte, Marie-Louise
Bäckman, Axel
Carlén, Carl-Henrik (Jensen)
Christenson, Lili, se företeckning från 2001 (arkivnummer 770230)
Chronander, Bror
Cronsjö, Olle
Edgren, Jacob
Eneroth, Hjalmar
Engström, Albert
Eriksson, Alb.
Foerster, Emil
Forsström, Edvard
Franzén, Johan
Fröderberg, Ture
Gabrielsson, Olle
Gahlin, Thorvald

Gehlin, Hugo
Grünewald, Isaac
Gustafson, Rolf
Hallman, Adolf
Hansen, Georg
Hanzen, Peder
Hedlund, Bertil Bull
Hennix, Axel
Håkansson, Gunnar
Håge, Bert
Jacobsson, Carl A + ca 10 000 teckningar med digitaliserat söksystem + ca 4 500 teckningar med konceptförteckning från hösten 2007 (arkivnummer 770215).
Johansson, Gotthard
Johansson, Gösta
Johansson, Otto
Jon-And, John
Jonsson, Erik
Kelen, Emerie
Kjellberg, Nils
Kumlien, Bertil
Lamm, Martin
Landqvist, Wilhelm
Lange, Erik
Lannmark, Gustaf
Lilliehöök, Birgitta, se förteckning från 2004 (arkivnummer 770247)
Lindahl, Axel
Lindahl, Edward
Lindén, Staffan
Lindqvist, Lasse
Ljungquist, Ivar
Lundegård, Claes
Lundquist, Birger
Lundqvist, Carl
Magnusson, Gustaf
Malachowski, Leo, von
Melander, Nils + ca 10 000 teckningar, se förteckningar från 1982 och 1983 (arkivnummer 770107)
Meyere, Monica
Molander, Mats-Erik
Myrén, Paul
Mörner, Hjalmar
Nerman, Einar
Nilsson, Martin
Nipstad, Axel
Nordensvan, Georg Gustaf
Nordström, Eric
Norsbo, Hans
Nyman, Hilding
Näslund, N
Peters, Curt

Pettersson, Hjalmar
Ringblom, Karl-Gustaf
Ringström, Nils
Roosing, Holger
Rudnäs, Birger E:son
Schonberg, Torsten
Schwab, Eigil W
Sidén, Sven
Sjöberg, Birger
Sjögren, Arthur
Skarstedt, Une, H
Solberg, Yngve
Stangenberg, Knut
Starkenber, Ivar
Steinlen, Alexander
Sten, Anders
Storm Petersen, Robert
Stróbl, Stefan
Sundh, Harry
Svahn, Nils
Svalander, Yngve
Sylwan, Margareta
Söderström, Karl-Gustav
Tallberg, Axel
Tanttu, Erkki
Tavits, A
Törnqvist, Gösta
Wallbeck-Hallgren, Thorgny
Wallén, Gustaf Theodor
Wallin, Gunnar
Wester, Magnus
Widerbäck, C
Widholm, Gunnar
Winberg, Magnus
Wärnlöf, Herbert, se reversal 1992 (arkivnummer 770067)
Zorn, Anders
Åberg, Emil
Åkerblad, Ernst
Öberg, Josef

Pressarkivets samlingar av originalteckningar i Riksarkivet – en bildjournalistisk skatt

Ann-Katrin Hatje

Professor, emerita och f.d. chef för enheten Sveriges pressarkiv i Riksarkivet

Inledning

1917 ritade tidningstecknaren Ivar Starkenberg av sina tecknarkollegor. De sitter uppradade bakom ett skrank och tittar ner på redaktör Hasse Zetterström, utgivare av skämttidningen *Söndags-Nisse*. Den tillhörande texten lyder ”Hasse Z. inför tecknarnas domstol”. Vems teckning eller vilkas teckningar skulle han välja? Detta var inte oväsentligt under hungeråret 1917, då många, även tidningstecknarna levde på svältgränsen. Starkenberg själv står i kulisserna. Han har omvandlat sin karaktäristiska signatur till en liten figur med hatt som inställsamt kliar Zetterström på ryggen. De tecknarkollegor som Starkenberg ritat av är från vänster till höger Carl Agnar Jacobsson (Jac), Erik Lange, Torsten Schonberg, Eigil Schwab, Yngve Berg (Yngwe), Nils Ringström (Rimpan), Per Lindroth, Bertil Lybeck och Gustaf Ljunggren (bild 1). Sex av dessa tecknare, Carl A Jacobsson, Erik Lange, Torsten Schonberg, Eigil Schwab, Nils Ringström och Starkenberg själv, finns representerade i Riksarkivets samlingar av originalteckningar.



Bild 1

Bakgrund

”En bild säger mer än tusen ord” har nästan blivit en klyscha, men har otvetydigt en stor giltighet om man ser till de bilder, teckningar och karikatyror som tidningstecknarna gjorde under sin livstid. Pressen uppfattas ofta som en spegel av samhället och som språkrör för olika opinioner och uppfattningar. Man brukar då i första hand tänka på tidningarnas artiklar och reportage och mindre på tidningarnas illustrationer. De tas för givna, oftast för att de är så integrerade med den skrivna texten.

Under 1900-talets första hälft fyllde tecknarnas illustrationer en viktig funktion i tidningarna, något som hitintills är dåligt utforskat. I samtiden, inte minst bland läsarna, var deras teckningar och karikatyror ofta mycket uppskattade. Ändå hör tecknarna till de mer obemärkta medarbetarna på tidningarna. I den presshistoriska forskningen är det främst de skrivande journalisterna som har studerats, eller så har tidningen som opinionsorgan eller företag behandlats. På sin höjd har tidningstecknarnas bilder använts som illustrationer i historiska, statsvetenskapliga och konstvetenskapliga verk.

I den mån bilder uppmärksammas i presshistoriska sammanhang brukar det ske genom att tryckeritekniska innovationer uppmärksammas, till exempel xylografins införande under 1800-talet eller flerfärgstryckets förbättrade möjligheter på 1940-talet. Bilders betydelse för tidningarnas popularitet brukar förknippas med seriernas intåg i pressen. Det är också brukligt att peka på särskilda bildtidskrifter som *Hvar 8 Dag*, *Se* och *Bild-Journalen*, men då handlar det i första hand om fotografier och inte om tecknade illustrationer.

Kännetecknande för merparten av teckningarna i Riksarkivets samlingar är att de varit införda i dagspressen. Här saknas det ännu undersökningar av ett både bredare och djupare slag hur dagspressen använde sig av tidningstecknarnas illustrationer och hur man ska se på deras medverkan i denna press.

I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet arbetade tidningstecknarna på frilansbasis och erbjöd sina teckningar framför allt till de många skämttidningarna som fanns vid denna tid. Kring sekelskiftet 1900 nådde denna tidningsgenre en höjdpunkt i Sverige med både vänsterpolitiska, konservativa och mer renodlade skämttidningar med mycket buskishumor. I likhet med många andra konstnärliga utövare var tidningstecknarna tvungna att försörja sig på diverse ströjobb som dekorationsmålare, bokillustratörer, vaktmästare etc. När den svenska dagspressen expanderade i början av 1900-talet öppnade sig nya och bättre försörjningsmöjligheter för en del av tidningstecknarna, som blev mer fast knutna till olika dagstidningar, framför allt under 1920-talet.

Ännu i början av 1900-talet hade tidningarna svårt att massproducera fotografier till skillnad från tecknade illustrationer. Tidningstecknarna levererade vid denna tid i regel bilder med skarpa konturer i tusch, vilket gick bra fram i tryck.

Under 1900-talets första decennier använde sig dagstidningarna av tidningstecknarna på ett betydligt mer varierat sätt än vad som är fallet idag. Deras teckningar förekom på tidningarnas så kallade lätta sidor, som illustrationer till dagsverser, kåserier och krönikor. De tecknade också flitigt från teater- och nöjeslivet och på tidningarnas nyhetssidor medverkade de i reportage från riksdagen och olika möten i förenings- och

organisations-Sverige med tecknade porträtt av ”gubbar”. De hade ofta ett eget utrymme för teckningar och karikatyrer av ett reportageliknande slag, ibland under den stående rubriken ”Tecknarens reportage” (till exempel i *Dagens Nyheter* och *Social-Demokraten* under 1910-talet och under mellankrigstiden). Dessa teckningar kunde till exempel anspela på sådant som var årstidsaktuellt som julrusch på N.K. och Stockholms överfulla centralstation dagarna före julafton. Påfallande aktuella känns de teckningar som tar upp Stockholms trafikchaos och bristfälliga snöröjning och renhållning. Teckningarna kunde också anspela på i samtiden aktuella företeelser som första världskrigets umbäranden med ransonering, brödstrejk och livsmedelsköer. När radion etablerades under 1920-talet förekommer det ett otal tecknade reportage om radioteknikens märkligheter, de problem den kunde orsaka och hur stolligt lyssnarna kunde bete sig.

Forskningspotentialen i Pressarkivets samlingar av originalteckningar

Traditionellt sett har historiker och statsvetare använt sig av tidningar för att belysa politiska opinioner och opinionsbildning. Även tidningstecknarnas bilder har i första hand förknippats med politisk tendens och satir. I den vägen finns det mycket att hämta i Pressarkivets samlingar av originalteckningar. Med i huvudsak Sverige i fokus speglas från 1890-talet och framåt till 1960/70-talen både utrikes- och inrikespolitiska händelser och skeenden. Som exempel förtjänar särskilt följande samlingar och händelser att omnämnas: I samlingarna efter Hjalmar Eneroth och Edvard Forsström finns många illustrationer som tar upp förspelet till och turena kring unionsupplösningen mellan Sverige och Norge 1905. I Starkenbergs samling förekommer många teckningar från 1930- och 1940-talet med en starkt polemisk vänsterpolitisk udd, som inrikespolitiskt riktas mot högern och de konservativa och utrikespolitiskt mot fascism och nazism. I Leo von Malachowskis samling finns det ett rikhaltigt bildmaterial om det kalla kriget och dess händelser framför allt under 1950- och 1960-talet.

Vid sidan av dessa starkt politiserande och ofta fränt satiriska teckningar, finns det bilder av ett mer godmodigt skämtsamt slag. De tar upp sådant som kultur och nöjen, men också vardagslivet, både dess förtretligheter och goda stunder. I mångt och mycket förmedlar dessa bilder mycket av sin tids sociala, kulturella och ekonomiska förhållanden. På ett omedelbart och slagkraftigt sätt återger de samtida attityder och mentaliteter. Även det svenska folkhemmets och välfärdssamhällets framväxt, utveckling och förändring under 1900-talet speglas väl, särskilt genom samlingarna efter Carl A. Jacobsson, Ivar Starkenberg och Nils Melander. För de två förstnämnda gäller detta framför allt mellankrigstiden, medan deras yngre kollega Melander också tar upp efterkrigstidens samhälle. Dessa tre tecknare hade även det gemensamt att de hyste vänsterpolitiska uppfattningar, vilket inte hindrade dem från att teckna åt liberala och konservativa tidningar. Levebrödet som tidningstecknare blev viktigare än att driva politisk agitation. Starkenberg tecknade till exempel i fyra år åt *Svenska Dagbladet* på 1920-talet innan han 1928 värvades till *Social-Demokraten*, där han var fram till sin död 1947. Nils Melander började i *Arbetarbladet* i Gävle för att sedan huvudsakligen få sin utkomst genom att teckna åt konservativa tidningar.

Konstvetenskapligt är dessa samlingar värdefulla studieobjekt. Tidningstecknarna hade ofta en konstnärlig bakgrund eller utbildning, ibland vid den tidens konstfackskolor, kallade slöjdskolor eller tekniska skolor eller vid Konstakademien i Stockholm. Särskilt de tre tecknarna av välfärdssamhället, Jacobsson, Starkenberg och Melander, har

efterlämnat stora samlingar, där det går att följa deras konstnärliga utveckling och förändringar i deras sätt att teckna, ibland beroende på konstnärliga strömningar och influenser i samtiden. Värdet av dessa samlingar ligger i hög grad i att de väl speglar dessa tecknares samlade produktion under deras livstid. Ett annat värde ligger i att även en äldre generation av tidningstecknare, som Eneroth och Forsström, finns representerade. Deras sätt att teckna skiljer sig avsevärt från den enklare stil som en yngre generation av tidningstecknare la sig till med. Man anar här en förebild i tecknaren Oscar Andersson.

Genom motiv och påskrifter på många teckningar kan man både direkt och indirekt utläsa en del om tecknarens levnads- och arbetsvillkor. Här finns anvisningar till sättarna, men också motiv som kan ha anspelat på tecknarens egen situation. Den i inledningen beskrivna teckningen av Ivar Starckenberg är ett av flera exempel på detta.

Om teckningarna och deras tecknare

De flesta teckningarna är från 1900-talets första hälft och har varit införda i skämt- eller dagspressen. Det rör sig i huvudsak om svartvita teckningar i tusch. Det varierar mycket mellan samlingarna i vad mån det finns påskrivet var och när teckningarna varit införda. Många teckningar kan vara svåra att tolka, eftersom de anspelar på dagsaktuella händelser, som nu fallit helt i glömska och där vi inte utan vidare kan relatera till för oss kända fakta och sammanhang. Ibland kan man behöva gå till tidningen ifråga för att se teckningen i sitt kontextuella presssammanhang. Detta förutsätter givetvis att teckningen är försedd med datum och var den varit införd.

När det saknas uppgifter om var och när teckningarna har varit publicerade, kan man ändå dra vissa slutsatser utifrån den kunskap som finns att tillgå om tidningstecknarna och deras arbete, det vill säga för vilka tidningar de arbetade och vilken typ av teckningar de brukade göra åt en viss tidning.

Några tecknare är rikligare representerade än andra. Det är bland annat Edvard Forsström, Carl A. Jacobsson, Leo von Malachowski, Nils Melander och Ivar Starckenberg. De och Hjalmar Eneroth presenteras kortfattat nedan. För en fylligare presentation av dem hänvisas till artiklar i referenslistan, som följer därefter.

Hjalmar Eneroth (1869–1964)

Hjalmar Eneroth, som var född i Vetlanda 1869, kom till Stockholm på 1880-talet. Han är lika känd som konstnär och det kanske mer än många andra tecknare i Pressarkivets samlingar. Åren kring 1890 debuterade han som tidningstecknare i *Ny Illustrerad Tidskrift* för att sedan medverka i en rad andra vecko- och skämttidningar. På 1890-talet tecknade han även åt *Svenska Dagbladet*. Det är från den tiden och den tidningen som Eneroths teckningar i Riksarkivet torde härröra. De saknar i regel påskrifter men att döma av motiven tycks de vara från 1890-talet.

Edvard Forsström (1858–1934)

Edvard Forsström, som föddes i Hedemora 1858, hade liksom Eneroth också konstnärliga ambitioner, men han blev i sin samtid mer uppskattad som tidningstecknare. Han medverkade särskilt i skämttidningarna *Söndags-Nisse* och *Puck*. Hans teckningar i Riksarkivet är från dessa tidningar. Det mesta har varit infört i *Puck*, där han medverkade från starten 1901 tills dess att den lades ned 1916. Hans teckningar har i regel uppgifter om när och var de har publicerats och tillhörande text finns också ditskriven på baksidan av teckningarna.

Carl A. Jacobsson, signaturen Jac (1884–1942)

Carl A Jacobsson, var värmlänning, född i Älgå 1884, men blev stockholmare. I sin ungdom tecknade han åt olika vänsterpolitiskt orienterade tidningar, både skämttidningar och dagspress, där han ett tag medverkade i *Social-Demokraten* för att sedan efter en tids frilansande åt *Dagens Nyheter* bli fast knuten till denna tidning från år 1920 fram till sin död 1942. Hans samling med ca 14 500 teckningar är den mest omfattande av Riksarkivets teckningssamlingar. Merparten härrör från hans tid som tidningstecknare åt *Dagens Nyheter*. En stor del av de teckningar han gjorde åt den tidningen gäller hans mycket uppskattade figur, direktör Carl Ferdinand Lundin, som regelbundet återfanns på tidningens Namn- och Nytt-sida med en liten vers först diktad av journalisten Georg Paulsson, signaturen Den blyge. Efter Paulssons död 1930 övertog Alf Henriksson hans roll som versskrivare och samarbetet med Jac.

Leo von Malachowski, signaturen Mala (1901–1982)

Leo von Malachowski föddes i S:t Petersburg 1901. Han var även utbildad arkitekt. Från 1947 bosatte han sig i Stockholm, där han regelbundet tecknade åt *Stockholms-Tidningen* och även åt *Aftonbladet*. Hans samling i Riksarkivet omspanner huvudsakligen 1950-talet fram till 1966, då *Stockholms-Tidningen* lades ned. För den som intresserar sig för det kalla kriget, dess stämningar och händelseförlopp, finns mycket att hämta i denna teckningssamling.

Nils Melander (1895–1980)

Nils Melander var född 1895 i Gävle och utbildade sig till teckningslärare, ett yrke som han dock inte kom att ägna sig åt. Istället blev han tidningstecknare, och han debuterade som sådan i sin hemstad, där han tecknade åt *Arbetarbladet*. Senare blev det så gott som uteslutande konservativa dagstidningar som han medverkade i, först i *Nya Dagligt Allehanda* 1922–1937 och därefter i *Svenska Dagbladet* från slutet av 1930-talet och in på 1970-talet. Från bägge dessa tidningar härrör hans samlingar i Riksarkivet. Han var också flitigt anlitad som bokillustratör, vilket en del teckningar i hans samling vittnar om.

Ivar Starckenberg (1886–1947)

Ivar Starckenberg föddes i Stockholm 1886. Han framstår jämfört med sina vänsterpolitiskt orienterade tecknarkollegor som den mest radikale av dem i början av 1900-talet. Ett uttryck för detta var när han tillsammans med författaren Erik Lindorm startade skämttidningen *Naggen* 1912, den mest vänsterpolitiskt radikala skämttidningen i Sverige vid denna tid. De äldsta delarna i hans samling är från hans skämttidningsperiod och mellanperioden utgörs av teater- och nöjesillustrationer samt reportagebilder från hans tid på *Svenska Dagbladet*. Därefter är merparten av den senare delen från *Social-Demokraten* och dessa har särskilt i sina utrikespolitiska motiv en tydlig udd riktad mot fascism, nazism och antidemokratiska strömningar.

Referenser

Nedan hänvisas till artiklar om Pressarkivets teckningssamlingar i Riksarkivet och några av tecknarna. De har huvudsakligen publicerats i *Presshistorisk årsbok* utgiven av Föreningen Pressarkivets Vänner, senare Svensk Presshistorisk Förening, och i Riksarkivets och Landsarkivets årsbok, där det bland annat finns en översiktsartikel över Pressarkivets teckningssamling av Lars Rumar.

Andersson, Lars M., "Isaac Grünewald i svensk skämtpress", *Presshistorisk årsbok* 1993.

Hatje, Ann-Katrin, "Ivar Starckenberg – arbetarrörelsens tecknare" *Presshistorisk årsbok* 1986. Se även artikel till *Svenskt Biografiskt Lexikon*, levererad 2006.

Hatje, Ann-Katrin, "Samtidens kända och nutidens okända tidningstecknare" (Om Edvard Forsström), *Presshistorisk årsbok* 1985. Se även "Tidningstecknaren Edvard Forsström", *Arkiv hemma och ute*, Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 1995.

Lagerstedt, Lars, "Nils Melander flitig och elegant tidningstecknare", *Presshistorisk årsbok* 1991.

Melander, Ellinor, "Herbert Wärnlöf – journalist, tecknare och kåsör", *Presshistorisk årsbok* 1995.

Melander, Ellinor, "Lili de Faramond - konstnär, journalist och författare", *Presshistorisk årsbok* 2002.

Melander, Ellinor, "Inte bara Spara och Slösa: Birgitta Lilliehöök arkiv", *Presshistorisk årsbok* 2005.

Romefors, Örjan, "Tidningstecknaren Carl Jacobsson" *EB-Nytt* (Stockholm, Riksarkivet 1997).

Rumar, Lars, "Ritstiftet som gissel. Konstnärliga krumelurer. Skämtteckningar i Sveriges Pressarkiv", *Arkivkonst*, Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 2000.

Zetterberg, Kent, "Hjalmar Eneroth, en mångsidig konstnär" *Presshistorisk årsbok* 1988.

Zetterberg, Kent, "Leo von Malachowski – tecknaren Mala", *Presshistorisk årsbok* 1990.